

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT: TEOLOGIE

**TEZĂ DE DOCTORAT
REZUMAT**

**CUNOAȘTEREA LUI DUMNEZEU
ÎN OPERA TEOLOGICĂ
A SFÂNTULUI GRIGORIE TEOLOGUL**

Conducător de doctorat,

Prof. Univ. Dr. GHEORGHE F. ANGHELESCU

Student-doctorand,

Mihaela I. STOICEA

CONSTANȚA, 2018

CUPRINS

Lista de abrevieri.....	5
Introducere	8
1. a) Argumentum (Motivația alegerii temei de cercetare).....	9
1. b) Actualitatea temei și stadiul ei de cercetare	9
2. Dificultatea	11
3. Obiectivele proiectului de cercetare sunt următoarele:.....	11
4. Originalitatea temei	11
5. Semnificația studiului.....	12
6. Întrebări de cercetare.....	14
7. Miza cercetării.....	14
8. Ipoteze de cercetare.....	14
9. Metodologia cercetării.....	15
10. Etape de cercetare	16
Partea I. Considerații generale asupra personalității teologice și patristice	
a Sfântului Grigorie Teologul.....	18
Capitolul I. Teologul și epoca sa (Teologie și viață la Sfântul Grigorie	
Teologul)	18
I.1. Starea bisericilor locale răsăritene după perioada persecuțiilor	18
I.2. Controversele teologice și principalele erezii din epoca sa	29
I.3. Repere bio-bibliografice	40
Capitolul al II-lea Contribuția Sfântului Grigorie Teologul la dezvoltarea	
patrimoniului literar patristic	66
Capitolul al III-lea Principalele teme doctrinare abordate	
de Sfântul Grigorie Teologul	74
Partea a II-a. Teologie și teologi după Sfântul Grigorie Teologul.....	79
Privire de ansamblu	79
Capitolul I: Contribuția Sfântului Grigorie Teologul	
la limpezirea problemelor doctrinare.....	80
I.1. Premise ale teologiei sale.....	80
I.2. Contemplația teologică a „teologului prin excelență”	84
I.3. Relația persoanelor dumnezeiești și dumnezeirea Duhului Sfânt	90
I.4. Cap al Bisericii.....	96
I.5. Cele două firi ale Domnului	98
Capitolul al II-lea: Chipul teologului după Sfântul Grigorie de Nazianz	103
II. 1. Concepția Sfântului Grigorie de Nazianz despre teologie și teologi.....	103
II. 2. Cunoașterea apofatică a lui Dumnezeu	112
II. 2.1. Temeiurile cunoașterii lui Dumnezeu	112
II. 2.2. Calea unirii	115
II. 2.2.1. Curățirea.....	115
II. 2.2.2. Luminarea.....	117

II. 2.2.3. Îndumnezeirea	121
II. 2.3. Cunoașterea apofatică empirică	123
Capitolul al III-lea: Terminologia filosofică de factură elenistică și adaptarea ei pentru redarea învățaturii creștine	126
III. 1. Problema prezenței terminologiei filosofice în scrierile patristice.....	126
III. 2. Problema prezenței terminologiei filosofice în scrierile gregoriene	131
Partea a III-a. Cunoașterea lui Dumnezeu în <i>Cele cinci cuvântări teologice</i> ale Sfântului Grigorie de Nazianz.....	135
Analiza celor Cinci Cuvântări	136
Capitolul I: Comentariu la <i>Cuvântul 27</i>.....	136
Capitolul al II-lea: Comentariu la <i>Cuvântul 28</i>.....	147
Capitolul al III-a: Comentariu la <i>Cuvântul 29</i>	173
Capitolul al IV-lea: Comentariu la Cuvântul 30	199
Capitolul al V-lea: Comentariu la <i>Cuvântul 31</i>.....	214
Partea a IV-a. Importanța și actualitatea învățaturii Sfântului Grigorie Teologul despre cunoașterea lui Dumnezeu	245
Capitolul I: Influența teologiei trinitare a Sfântului Grigorie asupra gândirii creștine ulterioare	245
Capitolul al II-lea: Contribuția Părinților Capadocieni la formularea dogmei trinitare	265
Capitolul al III-lea: Actualitatea gândirii teologice a Sfinților Trei Ierarhi la început de mileniu trei	291
Concluzii	300
Bibliografie	305
Anexe.....	323
Viața Sfântului Grigorie Teologul. Tabel cronologic.....	324
Mică antologie de texte alese din învățătura Sfântului Grigorie de Teologul	330
Mic glosar de termeni teologici din doctrina Sfântului Grigorie de Nazianz	333
Indice de nume	337
Index.....	339
Hărți	341
Reprezentări iconografice ale Sfântului Grigorie Teologul.....	344

Cuvinte cheie: cunoaștere, Sfânta Treime, Sfântul Grigorie Teologul, pnevmatologie, Cuvântările teologice, teologie, cunoașterea apofatică, dogma, theognosie, koinonia divină, hypostasis, ousia, persoană

REZUMAT

Chestiunea principală de care ne vom ocupa în această lucrare este de a arăta modul cum omul cunoaște pe Dumnezeu și până unde se întinde cunoașterea lui în experiența Sfântului Grigorie de Nazianz. Această învățătură a sa este de acord cu cea a celorlalți Părinți ai Bisericii și în spiritul Ortodoxiei. El dezvoltă învățătura sa în lupta contra lui Eunomie.¹

Pentru a putea vorbi de Dumnezeu, recurgem la experiența Sfinților văzători de Dumnezeu, dacă nu avem propria noastră experiență. În acest sens, îl cităm pe Părintele Ioannis Romanides, după învățăturile lui prin viu grai consemnate în *Dogmatica empirică*, volumul I:

„Cunoașterea lui Dumnezeu nu poate avea drept sursă decât pe omul îndumnezeit, care-L cunoaște nemijlocit pe Dumnezeu, pe cale empirică. Experiența acestor îndumnezeiți este temelia dreptei credințe despre Dumnezeu. Adică îndumnezeitul Îl cunoaște nemijlocit pe Dumnezeu, apoi acest îndumnezeit ne predă cele despre Dumnezeu, și astfel dobândim și noi cunoaștere despre Dumnezeu de la cel îndumnezeit”.²

Gnoseologia patristică se prezintă diferit de orice altă gnoseologie antropocentrică. În cadrul tradiției patristice se face deosebirea clară dintre cunoașterea *lui* Dumnezeu prin experiența Revelației și cunoașterea *despre* Dumnezeu prin credința din auzire. Astfel, Sfântul Grigorie de Nazianz vorbește în *Cuvântările sale teologice*, rostite în capela Învierii din Constantinopol în anul 380, despre teologie ca despre procesul ce a avut loc înlăuntrul său.

Din acest motiv, Sfântul Grigorie nu înfățișează marile adevăruri doctrinare într-un mod complicat și fără viață, ci foarte viu și clar. Cele cinci cuvântări teologice ale Sfântului Grigorie se prezintă ca o teologie în interiorul vieții duhovnicești, care acționează cât mai imediat asupra vieții și ființei omului. Ele nu au aspectul unui simplu canon dogmatic, mai puțin al unei lucrări apologetice, ci mai degrabă al unei încântătoare formulări a vieții duhovnicești.³

Această lucrare este întreprinsă din nevoia resimțită de a pune în valoare opera Sfântului Grigorie Teologul despre cunoașterea lui Dumnezeu.

¹ Mihai Popescu, *Sfântul Grigorie de Nazianz și învățătura sa*, în BOR, 1904-1905, nr. 10, p. 1136.

² Ierotheos, Mitropolitul Nafaktosului, *Dogmatica empirică a Bisericii Ortodoxe Sobornicești*, după învățăturile prin viu grai ale Părintelui Ioannis Romanides, Volumul I (Dogmă – Morală – Revelație), trad. din limba greacă de Tatiana Petrache, Edit. Doxologia, Iași, 2014, p. 220.

³ Arhim. Grigore Băbuș, *Cele cinci cuvântări teologice ale Sfântului Grigorie Teologul*, în MO, 1958, nr. 7-8, p. 499.

Cercetarea are ca obiect de studiu o temă care m-a preocupat de-a lungul timpului, subiectul fiind cuprins și în lucrarea mea de licență. Consider că este o temă de actualitate și importantă pentru Biserica ortodoxă, interesează teologia contemporană, iar în teologia tomitană s-a scris foarte puțin despre un astfel de subiect.

În al doilea rând acest subiect ar putea să ofere un răspuns la problemele actuale ale societății noastre, secularizată și „măcinată” de efectele globalizării, o posibilitate concretă de ieșire din marasmul vieții și de realizare personală prin întoarcerea către învățăturile mântuitoare ale Sfinților Părinți.

În cele din urmă, teologia este o știință terapeutică și are ca scop tămăduirea omului, astfel încât el să poată ajunge de la *după chip* la *după asemănarea* cu Dumnezeu.

Într-o societate, secularizată și secularizantă, aflată în pragul colapsului, reconsiderarea învățăturilor izbăvitoare ale Părinților Bisericii este un răspuns la noile forme și condiții de viață. Tot mai mulți creștini manifestă interes pentru spiritualitatea ortodoxă, cea care ne oferă regăsirea echilibrului nostru spiritual. Prin urmare, trebuie să facem cunoscute personalitățile însemnate ale creștinismului timpuriu, pentru ca prin exemplul vieții lor și prin intermediul învățăturilor lor să redobândim valorile morale și religioase creștine, atât de necesare pentru omul contemporan.

În lumea ortodoxă, Sfântul Grigorie este cunoscut sub numele de Sfântul Grigorie de Nazianz, după numele orașului în apropierea căruia se găsea mica localitate Arianz, unde de fapt acesta s-a născut, nume sub care a fost desemnat și tatăl său, bătrânul Grigorie, episcop de Nazianz, fie sub numele de „Sfântul Grigorie Teologul”, apelativ care i s-a conferit la Sinodul al IV-lea Ecumenic de la Calcedon (451) de vreme ce Sfântul Grigorie a fost, mai întâi și mai presus de toate, un teolog al vieții interioare a Sfintei Treimi.

Pornind de la acest apelativ, ne propunem o prezentare a „cuvântării despre Dumnezeu” sau a „teologiei” Sfântului nostru. În acest sens, considerăm că sunt necesare câteva precizări în legătură cu preocupările actuale ale cercetării teologice care au vizat stilul și teologia Sfântului Grigorie de Nazianz.

Deși considerat cel mai mare stilist al epocii patristice, cercetarea academică a început să progreseze în studierea complexității și subtilității gândirii sale, de abia de la mijlocul secolului al XX-lea. Au apărut lucrări ale savanților europeni și americani care

au adus noi interpretări ale acestui mare om și au fost alcătuite noi traduceri, care au deșteptat atenția din ce în ce mai ridicată asupra vieții și activității lui Grigorie.⁴

Am avut în vedere să abordăm această cercetare științific, bazându-ne pe reevaluarea cercetărilor anterioare. La final, am realizat o lucrare bine organizată, întocmită pe informațiile cele mai pertinente care s-au enunțat de-a lungul timpului pe tema cunoașterii lui Dumnezeu.

Obiectivele proiectului de cercetare sunt următoarele:

1. prezentarea cât mai amănunțită a epocii, a condițiilor istorice și a personalității teologice și patristice a Sfântului Grigorie Teologul, care să depășească prin bogăția de informații relatările succinte ale manualelor de Istoria bisericească și Patrologie editate până în prezent, bazându-ne, în primul rând, pe cărți dedicate vieții și operei Sfântului Grigorie, publicate în străinătate.

2. sistematizarea principalelor teme doctrinare abordate de Sfântul Grigorie Teologul și evidențierea contribuției pe care a avut-o la limpezirea acestor probleme în condițiile controverselor teologice și a principalelor erezii din vremea sa.

3. identificarea concepției Sfântului Grigorie de Nazianz despre teologie și teologi și a problemei cunoașterii lui Dumnezeu în opera sa teologică.

4. punerea în lumină a importanței și actualității teologiei trinitare a Sfântului Grigorie de Nazianz, alături de cea a celorlalți Părinți Capadocieni și a Sfântului Ioan Gură de Aur.

Tema propusă nu constituie o noutate absolută în tabloul contemporan al teologiei românești academice. Învățătura dogmatică despre Sfânta Treime a Sfântului Grigorie Teologul se încadrează în sfera de influență a teologiei secolului al IV-lea, epoca de formulare a dogmelor trinitară și hristologică a Bisericii ortodoxe a Răsăritului. Noutatea constă în abordarea acestei teme din perspectiva reevaluării contemporane a fineții meșteșugului cuvintelor.

Întrebările de cercetare sunt:

a. Care sunt motivele care justifică desemnarea Sfântului Grigorie Teologul ca simbol al științei teologice?

b. Care este contribuția Sfântului Grigorie la explicarea hristologiei niceene, atanasiene?

c. Care este aportul Sfântului Grigorie la formularea dogmei despre deoființimea Duhului Sfânt cu Tatăl și cu Fiul?

⁴ John A. McGuckin, *Sfântul Grigorie de Nazianz. o biografie intelectuală*, trad. Adrian Podaru, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2013, p. 22. Vezi și paginile următoare.

d. Care sunt argumentele pentru a-l considera pe Grigorie Teologul unul dintre cei mai mari exegeți doctrinari ai Sfintei Scripturi din vremea sa?

e. Care este legătura dintre filosofia păgână de factură elenistică și prezența terminologiei filosofice, în scrierile (patristice) ale Sfântului Grigorie?

f. Ce rol a jucat Sfântul Grigorie de Nazianz la formularea dogmei trinitare?

g. În ce fel trăirea Revelației oferă omului cunoașterea teologică despre Dumnezeu, care este temelia teologiei ortodoxe?

h. Care sunt condițiile pe care trebuie să le îndeplinească cel ce dorește să cuvânteze despre Dumnezeu?

Miza cercetării a fost ca la final să avem o lucrare bine argumentată care să pună în lumină un tezaur patristic despre experiența cunoașterii lui Dumnezeu și personalitatea veritabilă și originală a Sfântului Grigorie Teologul.

Prima ipoteză de cercetare a acestei teme este referitoare la problema cunoașterii lui Dumnezeu, principala preocupare a Marelui Capadocian. Scopul cel mai mare al teologiei sale era să-i treacă pe fii lui duhovnicești de la curățire la luminare.

A doua ipoteză de cercetare este că Sfântul Grigorie Teologul, personalitate marcantă a secolului al IV-lea, este cel care a teologhisit și a cristalizat doctrina Sfintei Treimi și pe cele hristologică și pnevmatologică. Acest sfânt a șlefuit această dogmă în cadrul disputelor cu ereticul Eunomie și cu tezele arienilor și cu marea partidă nedefinită a „pnevmatomahilor”, contribuind în mod hotărâtor, alături de ceilalți Capadocieni și de Sfântul Ioan Gură de Aur, la formularea dogmei trinitare ca filosofie religioasă.

Teologia Sfântului Grigorie rămâne normativă în definirea relațiilor intratrinitare într-o perioadă de mari frământări teologice.

A treia ipoteză de cercetare are în vedere poziția pe care a avut-o Sfântul Grigorie de Nazianz în calitate de președinte al Sinodului al II-lea Ecumenic de la Constantinopol (381) în reafirmarea cu insistență a deoființimii Duhului și mărturisirea sa cu orice preț. Deși episcopii sinodali au acceptat o formulă de compromis în exprimarea relației Duhului cu celelalte Persoane ale Sfintei Treimi, Sfântul Grigorie a realizat ce a vrut, dar numai postum, întrucât cuvântările sale au ajuns să fie acceptate la modul general, iar el este considerat „mintea teologică” a Sinodului de la 381.

A patra ipoteză, în legătură cu cea precedentă, se referă la profunzimea cugetării sale teologice care i-a adus supranumele de „Teologul” în urma Sinodului de la Calcedon (451), titlu acordat înainte de el doar Sfântului Apostol și Evanghelist Ioan, iar

după el și Sfântului Simeon Noul Teolog. Sfântul Grigorie a devenit autorul cel mai copiat după Sfânta Scriptură, din întreaga tradiție manuscrisă bizantină.⁵

Metode de lucru

Principala metodă cu care am demarat această perspectivă teoretică a fost cea a documentării, a cercetării bibliografice și a analizei. După strângerea bibliografiei existente și disponibile din bibliotecile facultăților de teologie din țară și din străinătate, am trecut la sistematizarea tematică a informației dobândite.

Metoda cronologică longitudinală a fost folosită îndeosebi în primele capitole ale demersului nostru științific, fiind utilizată cu scopul de a oferi cititorului un sprijin în a-și face o idee clară despre evenimentele care au cauzat subiectul propus.

Metoda a patra de studiu a fost cea cantitativă. Această metodă ne-a permis să strângem laolaltă un mare număr de materiale care înfățișează direct sau indirect noțiuni despre tema noastră. Ea este strâns legată de metoda comparativă, care ne-a permis să verificăm calitatea informației selectate. În acest sens am prezentat elementele comune, precum și aportul particular al celorlalți Capadocieni și a Sfântului Ioan Gură de Aur la formularea dogmei trinitare.

Metoda temporală transversală a oferit posibilitatea unei interpretări obiective referitor la conturarea triadologiei în gândirea și scrierile Sfântului Grigorie.

O altă metodă utilizată a fost cea deductivă, conform căreia pornind de la ipotezele exprimate și de la informațiile obținute și selectate am ajuns la observarea unor elemente noi în legătură cu tema cercetată.

Menționăm și metoda inductivă, prin care am cercetat în amănunt cele exprimate de Sfântul Grigorie Teologul pe tema theognosiei, încercând să ajungem să concluzionăm aceste cercetări.

Etape de cercetare

Pentru logica discursului teologic, am împărțit teza în patru mari părți:

Partea I. Considerații generale asupra personalității teologice și patristice a Sfântului Grigorie Teologul; **II.** Partea a II-a. Teologie și teologi după Sfântului Grigorie Teologul; **Partea a III-a.** Cunoașterea lui Dumnezeu în *Cele cinci cuvântări teologice* ale Sfântului Grigorie de Nazianz și **Partea a IV-a.** Importanța și actualitatea învățăturii

⁵ Jean Bernardi, *Grigorie de Nazianz. Teologul și epoca sa (330-390)*, trad. Cristian Pop. Cu o selecție a Poemelor autobiografice în traducerea diac. Ioan I. Ică jr., Edit. Deisis, Sibiu, 2002, p. 386.

Sfântului Grigorie Teologul despre cunoașterea lui Dumnezeu.

Menționăm în cele ce urmează etapele de lucru după care s-a desfășurat cercetarea noastră.

a) Analiza bibliografiei selective. În această etapă s-a avut în vedere procurarea bibliografiei selective și selectarea materialelor pentru tema aleasă.

b) Definirea cuprinsului. După aflarea materialelor și selectarea lor, după calitate și cantitate, am format cu amănunte un cuprins care să dezbată toate aspectele de cercetare ale temei alese.

c) Dezvoltarea bibliografiei pe marginea cuprinsului format. După ce am precizat cuprinsul, am reluat analiza bibliografică pentru a contrabalansa în volum și calitate fiecare parte și capitol, cu scopul de a evita în cercetare confruntarea cu situații nedorite, în cazul în care în vreun capitol nu s-au găsit suficiente materiale pentru dezbateri.

Pornind de la datele cercetării, primul capitol al părții întâi își propune să prezinte teologul și epoca sa. Subiectul primului subcapitol este contextul istoric în care a trăit Sfântul Grigorie Teologul. În acest tur de orizont am luat în considerație și persoana împăratului. Răsăritul a avut parte de mai mulți suverani care s-au succedat la tron în cursul secolului al IV-lea. La început a fost Constantin, care decedează când eroul nostru avea în jur de șapte ani. La moartea lui puterea a fost împărțită între cei trei fii ai săi: Constantin II, Constans II și Constant. La 3 noiembrie 361, ajunge pe tron Iulian. Dispărut în urma unei mari expediții militare împotriva perșilor, este succedat de Valentinian, care va domni împreună cu fratele său Valens. Acestuia îi urmează un spaniol „Teodosie”⁶ care a devenit co-împărat și August al Răsăritului la 19 ianuarie 379.⁷

Dincolo de persoana împăraților care se succed, trebuie să surprindem și aspectele instituției în sine. Împăratul secolului al IV-lea e un monarh distant care adoptă o atitudine hieratică și maiestuoasă. Cu excepția lui Iulian, om de cultură greacă, împărații acestei epoci sunt latini, militari și organizatori.⁸

În ceea ce privește starea Bisericii răsăritene după încetarea persecuțiilor, vom încerca să schițăm bilanțul marilor probleme pe care Biserica le întâlnea atunci. Când ies din clandestinitatea și eclipsarea care le-au fost impuse timp de mai multe generații,

⁶ *Ibidem*, p. 26-27.

⁷ John A. McGuckin, *Op. cit.*, p. 345.

⁸ Jean Bernardi, *Op. cit.*, p. 27.

lucrul pe care Bisericele îl știau poate cel mai bine este faptul că numele pe care și-l atribuie trebuie folosit la plural. Se vorbește mai degrabă despre Biserici decât de Biserică. Există desigur și noțiunea de Biserică unică și universală, dar aceasta este mai mult un concept sau o realitate misterioasă decât un fapt aparent și concret tangibil. Acest plural, însă, care în ochii noștri e susceptibil de a îmbrăca două accepțiuni diferite, nu avea pe atunci decât o singură semnificație: el desemna diferite Biserici locale grupate în jurul episcopilor, niciodată corpurile care se confruntau.⁹

În ceea ce privește funcția episcopală trebuie să insistăm asupra unui aspect esențial: necesitatea de a predica.¹⁰ Când lipsesc anumite harisme, acest lucru se învață de multă vreme în școlile de retorică ale Antichității. Trăsăturile majoritare ale episcopului acestui secol sunt: a făcut ceva studii superioare, trebuia să fie experimentat în administrarea proprietăților în familia sa și în exercițiul responsabilităților locale. În aceste condiții, mulți dintre episcopi nu erau botezați. Botezul venea înainte de sfințirea ca episcopi. Era de preferat ca episcopii să provină din rândurile marilor seniori pentru că acesta trebuia să fie un protector social pentru toți cei din jurul său.¹¹

Marea majoritate a credincioșilor nu era botezată. Deși câțiva tineri fervenți iau decizia să se boteze, cei mai mulți fac acest lucru la bătrânețe, uneori pe patul morții.¹² Pe lângă credincioșii botezați sau nu, în peisajul religios apar și se înmulțesc monahii.¹³ Când se întâmpla, arareori, ca episcopii să fie aleși din rândul monahilor, această activitate se desfășura pe un fond de austeritate ascetică. Destul de repede au apărut și episcopi de curte. Ei își petreceau aproape tot timpul în suita împăratului la Constantinopol. Stilul lor de viață era asemănător înalților funcționari.¹⁴

Dincolo de măsurile luate de Constantin și de ceilalți succesori ai săi, rămâne contrastul tradițional dintre păgâni și creștini. Cuvântul „păgân” are o accepțiune largă, dar reprezintă discreditarea de către creștini a celor care nu erau creștini. *Paganus* poate însemna, „provincial”. Dacă *paganus* reprezintă argoul celor din armată pentru „civil”, el desemnează pe cineva care nu s-a înrolat în serviciul lui Hristos. Către mijlocul secolului al IV-lea, împăratul Iulian a cerut ca practicanții religiei tradiționale să fie

⁹ *Ibidem*, p. 45-46.

¹⁰ *Ibidem*, p. 44.

¹¹ *Ibidem*, p. 52-54.

¹² *Ibidem*, p. 41.

¹³ *Ibidem*, p. 42.

¹⁴ *Ibidem*, p. 44.

chemați cu numele de eleni („greci”), pe motivul că adevărata religie este strâns legată de cultura și filosofia greacă. Câteva scrieri moderne folosesc pentru a-i desemna pe ne-creștini termenul de „politeiști”, însemnând credința în mai mulți zei. De cele mai multe ori, majoritatea grecilor sau romanilor nu era pur și simplu politeistă pentru că ei subordonau credința în mai mulți zei unei singure puteri divine. Această poziție este numită „henoteism”, un termen modern pentru credința într-un singur Dumnezeu; este, de asemenea, numit și „monoteism soft”, credință într-o singură divinitate care permite și credința în ființe mai puțin divine. (Fowden 1998; Athanassiadi and Frede 1999, revizuit de T. Barnes 2001.)¹⁵

În subcapitolul al 2-lea al capitolului I ne propunem să prezentăm controversile teologice și principalele erezii din epoca în care a trăit Sfântul Grigorie.

Trebuie subliniat de la început că în timpul secolului IV apariția ereziilor noi precum (arianismul, pnevmatomahismul și apolinarismul) pe lângă cele moștenite din secolele anterioare (gnosticismul, marcionismul, montanismul, antitrinitarismul și varianta sa modalistă, sabelianismul), au dat naștere la noi dispute și conflicte.

Pentru a combate aceste erezii s-au întrunit în secolul IV două sinoade ecumenice: primul se reunește la Niceea în 325 la convocarea împăratului Constantin cu scopul de a înlătui erezia ariană, iar cel de-al doilea la Constantinopol în 381 la intervenția împăratului Teodosie cel Mare pentru a condamna două erezii ale timpului: cea susținută de Macedonie, episcop de Constantinopol, și anume pnevmatomahismul, și cea a lui Apolinarie, episcop de Sardica, care nega prezența sufletului rațional în Hristos, acesta fiind înlocuit de Cuvântul/Logosul divin.¹⁶

În subcapitolul al 3-lea al capitolului I am prezentat aspecte generale legate de persoana și opera Sfântului Grigorie.

Sfântul Grigorie se naște la Arianz, aproape de Nazianz, pe la 329-330, ca fiu al episcopului Grigorie – numit „cel bătrân” – fost mai înainte adept al sectei hypsistarienilor. Mama sa Nona, o creștină pioasă și de o rară energie, contribuie la convertirea soțului (325) și-l capătă pe Fiul Grigorie în urma unor calde rugăciuni către Dumnezeu. Grigorie are un frate, Chesarie (Cezar), medic învățat și o soră Gorgonia. Sfântul Grigorie primește pregătirea preliminară în casa părinților săi. Face apoi studii la Cezareea Capadociei, unde-l cunoaște pe viitorul său prieten, Sfântul Vasile, apoi la

¹⁵ Gillian Clark, *Christian and Roman Society*, Cambridge University Press, New York, 2004, p. 34-35.

¹⁶ Pr. Ion Bria, *Dicționar de teologie ortodoxă, A-Z*, ed. a II-a revizuită și completată, EIB, București, 1994, p. 356.

Cezareea Palestinei, bogată prin biblioteca și amintirile lui Origen, la Alexandria și în fine la Atena „cea de aur”.¹⁷ După această perioadă de studii la Atena, care durează din 348 până în 358, aproape 10 ani, se întoarce în patrie unde este botezat. După unii autori, botezul s-ar fi petrecut în Atena.¹⁸ După acest eveniment important din viața sa, e chemat de Sfântul Vasile la mănăstirea înființată de acesta pe malul Irisului în Pont. Această viață senină este întreruptă de intervenția bătrânului Grigorie. Tatăl său îl hirotonește preot, împotriva voinței sale, probabil la Crăciunul anului 361. În urma acestui „act tiranic”, Sfântul Grigorie fuge în Pont la Sfântul Vasile, de unde revine la stăruințele tatălui său, la Paștile anului următor. Acum primește să-l ajute pe tatăl său în pastorație. În 371¹⁹ este făcut de Sfântul Vasile episcop de Sassima. Este posibil ca Grigorie să nu fi pus niciodată piciorul în Sassima ca episcop al acestui oraș, deși îl cunoștea destul de bine.²⁰

În anul 374 mor tatăl și mama sa. După aceea, Sfântul Grigorie se retrage la mănăstirea Sfânta Tecla, la Seleucia, în Isauria. La stăruința unei delegații de ortodocși venită de la Constantinopol, în 378, după moartea împăratului Valens și la îndemnul Sfântului Vasile, Sfântul Grigorie pleacă în 379 la Constantinopol spre a regrupa și a reface Biserica Ortodoxă de acolo. El a deschis o capelă în casa unei rude, unde oficia liturghia și rostea predicile sale așa de gustate. În capela aceasta numită în mod simbolic „Învierea” (Anastasia), Sfântul Grigorie a rostit printre alte cuvântări și cele cinci *Cuvântări teologice* care i-au adus mai târziu numele de Teologul, izbânda sa misionară contra arienilor-anomei creștea. Succesele sale misionare contra ereticilor au dus la instalarea lui oficială ca episcop al cetății de către însuși împăratul Teodosie, la 27 noiembrie 380. Sinodul II Ecumenic, care se deschide în mai 381 la Constantinopol, confirmă alegerea Sfântului Grigorie ca episcop de Constantinopol. După moartea lui Meletie, care a survenit între timp, Sfântul Grigorie este chemat la președinția sinodului. Sosirea episcopilor egipteni și macedonieni întârziați a pus problema canonicității alegerii Sfântului Grigorie. I s-a reproșat că el era deja episcop de Sassima. Sfântul Grigorie și-a dat demisia și, după o cuvântare de rămas bun către Biserica din Constantinopol, a plecat în iunie 381 în Capadocia. A venit la Nazianz unde a condus câțva timp treburile episcopiei, încă vacantă, până și-a găsit un înlocuitor. Ultimii ani ai vieții i-a petrecut la Arianz, în rugăciune, studiu și crearea de poezii. A trecut la cele

¹⁷ Pr. Ioan G. Coman, *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Dervent, 2000, p. 120.

¹⁸ Cf. John A. McGuckin, *Op. cit.*, p. 132.

¹⁹ După John A. McGuckin în 372.

²⁰ Preot prof. Dr. Ioan G. Coman, *Op. cit.*, p. 120.

veșnice la 389 sau 390, în vârstă de aproximativ 60 de ani.²¹

Capitolul al II-lea al Părții I își propune să pună în lumină contribuția Sfântului Grigorie la dezvoltarea patrimoniului literar și patristic.

Moștenirea literară a Sfântului Grigorie de Nazianz este deosebit de vastă. Opera sa, redactată în proză și versuri, cuprinde cuvântări, poeme și scrisori.

I. Cuvântările. Cele 45 de cuvântări sau discursuri se împart după conținut în:

- cuvântări dogmatice;
- cuvântări la sărbători mari;
- necrologuri;
- panegirice sau hagiograice;
- cuvântări ocazionale.²²

II. Opera poetică a Sfântului Grigorie e întinsă și vastă. Sfântul Grigorie a scris 507 poezii cu un total de aproximativ 18000 de versuri împărțite de maurini în două cărți: I. Poeme teologice, în două secțiuni: a) dogmatice (38), b) morale (40); II. Poeme istorice, în două secțiuni: a) despre sine (206); b) despre alții; cele mai multe scurte epigrame (94) și epitafuri (129).²³

III. Scrisorile Sfântului Grigorie, foarte importante prin forma și arta lor, sunt în număr de 245.²⁴

IV. Testamentul Sfântului Grigorie făcut în 381, la Constantinopol, lasă toată averea autorului pe seama Bisericii din Nazianz, spre a fi întrebuințată în folosul săracilor.²⁵

Al treilea capitol al Părții I prezintă principalele teme doctrinare abordate de Sfântul Grigorie Teologul, și anume: „Hristologia, Pnevmatologia, Soteriologia și Sfintele Taine.

În **Partea a II-a**, *Teologie și teologi după Sfântul Grigorie Teologul*, Capitolul I încearcă să pună în lumină contribuția Sfântului Grigorie la limpezirea problemelor doctrinare.

În subcapitolul I sunt analizate premisele teologiei sale.

În subcapitolul al II-lea este prezentată contemplația teologică a „teologului prin

²¹ *Ibidem*, p. 120-121.

²² Nechita Runcan, *Istoria literaturii patristice din perioada sinoadelor ecumenice*, vol. I, Edit. Vasiliana '98, Iași, 2009, p. 453.

²³ Preot Prof. Dr. Ioan G. Coman, *Op. cit.*, 122.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

exelență”.

În subcapitolul al III-lea este analizată relația persoanelor dumnezeiești și dumnezeirea Duhului Sfânt.

În subcapitolul al IV-lea, Sfântul Grigorie este înfățișat în calitate de ierarh și îndrumător al Bisericii.

Iar în subcapitolul al V-lea se subliniază contribuția lui Grigorie în combaterea lui Apolinarie referitor la cele două firi ale Mântuitorului.

Capitolul al II-lea încearcă să surprindă chipul teologului după Sfântul Grigorie de Nazianz.

În primul subcapitol este prezentată concepția Sfântului Grigorie de Nazianz despre teologie și teologi.

În subcapitolul al doilea al capitolului al II-lea am vorbit despre cunoașterea apofatică a lui Dumnezeu.

În capitolul al III-lea, *Terminologia filosofică de factură elenistică și adaptarea ei pentru redarea învățăturii creștine*, am ridicat problema prezenței terminologiei filosofice în scrierile patristice și în scrierile grigoriene.

În **partea a III-a** ne-am aplecat asupra problemei Cunoașterii lui Dumnezeu în *Cele cinci cuvântări teologice* ale Sfântului Grigorie de Nazianz.

Cuvântarea întâi este intitulată *Vorbire începătoare către eunomieni* și se constituie într-o prefață a următoarelor patru cuvântări. Prima cuvântare propune trei probleme:

- abuzul săvârșit de rațiune și eșecul puterii rațiunii atunci când ea devine sofistă;
- problema teologului creștin; și
- problema temelor de tratat de teologul creștin.²⁶

Cuvântarea a doua poartă titlul *Despre teologi* și începe cu un rezumat al primei cuvântări. A doua cuvântare debutează „după ce am curățit deplin pe teolog pe calea cuvântării”. Se cuvântă despre Dumnezeu și dumnezeire în genere.²⁷

Cuvântarea a doua stă pe ideea neputinței noastre de a cuprinde pe Cel necuprins. El și-a propus să arate singura cale care duce la Dumnezeu. Cunoașterea lui este îngăduită până la o limită, „prima plutire”, cum spune Sfântul Grigorie. Împiedicați de „σομα”, ne rămâne deschisă revelația naturală, „a doua plutire”, care este

²⁶ Anton I. Adămuț, *Literatură și Filosofie Creștină, sec. I-VIII*, vol. I, *Cuvânt înainte* de Gheorghe Vlăduțescu, Edit. Fides, Iași, 1997, p. 263-264.

²⁷ *Ibidem*, p. 265.

contemplarea lumii sub aspectul ordinii și cauzalității.²⁸

Cuvântarea a treia este intitulată *Despre Fiul* și e consacrată apărării dumnezeirii Fiului. Cuprinde 21 de capitole grupate în două părți: cap. 1-17 și 18-21.²⁹ În partea întâi se vorbește despre dumnezeirea Fiului și se dezvoltă pe larg întreaga doctrină hristologică, răspunzând pas cu pas la toate obiecțiunile eunomienilor, epuizând toate punctele lor de sprijin.³⁰

În partea a II-a, Sfântul Grigorie de Nazianz, arătându-se un adânc cunoscător al Sfintei Scripturi, enumeră foarte bogat, citate din Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament, care certifică ilustrativ Dumnezeirea cu Tatăl.³¹

Cuvântarea a patra este intitulată *Despre Fiul*, e deci o continuare a celei de a treia cuvântări. Ce urmărește? Să demonstreze în continuare dumnezeirea Fiului împotriva obiecțiilor care conțin denumiri și situații umile cu privire la Fiul, deci lucruri care nu pot fi spuse despre Dumnezeu. Cuvântarea cuprinde tot 21 de capitole și o împărțim analog celei de a treia: partea întâi (cap. 1-17) și partea a doua (18-21).³² Partea I prezintă cele zece obiecții scripturistice aduse de eunomieni împotriva dumnezeirii Fiului și răspunsurile la aceste obiecții. Partea a II-a tratează despre denumirile în general ale lui Dumnezeu (cap. 17-20) și despre denumirile Fiului, în special, cu documentare scripturistică (cap. 20-21).³³

A cincea *Cuvântare teologică* poartă titlul *Despre Sfântul Duh* și începe prin cuvintele: „Atâta a fost cuvântul nostru despre Fiul (...). Dar ce poți tu, zic ei, să spui despre Sfântul Duh? De unde ne aduci un Dumnezeu străin și neaflat în Scripturi?” Prin urmare, cuvântarea a cincea este închinată apărării dumnezeirii Duhului și este îndreptată împotriva pnevmatomahilor. Mai moderați decât arienii, aceștia admiteau dumnezeirea Fiului, dar nu și pe cea a Duhului considerat un Dumnezeu absent din Scripturi și, deci, o simplă inovație. Cuvântarea cuprinde 33 de capitole și are un dublu caracter: unul special (apărarea dumnezeirii Duhului) și altul general (formulări precise cu privire la deoființimea ipostasurilor dumnezeirii și cea mai precisă și mai sumară definiție a Sfintei Treimi). În fond, fiind ultima cuvântare, era firesc ca ea să cuprindă o

²⁸ Pr. Ilie I. Brătan, *Sfântul Grigorie de Nazianz dascăl ortodox*, în MO, 1976, nr. 7-8, p. 522.

²⁹ Anton I. Adămuț, *Op. cit.*, p. 267.

³⁰ Pr. Ilie I. Brătan, *Op. cit.*, p. 523.

³¹ Arhim. Grigore Băbuș, *Op. cit.*, p. 494.

³² Anton I. Adămuț, *Op. cit.*, p. 271.

³³ Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvântări teologice (cinci cuvântări despre Dumnezeu)*, trad. din limba greacă, cuvânt înainte și note de Gheorghe Tilea, din *Cuvânt înainte*, Edit. Herald, București, 2008, p. 17.

recapitulare și o formulare sintetică a dogmei Treimii.³⁴

Partea a IV-a a cercetării, numită *Importanța și actualitatea învățaturii Sfântului Grigorie Teologul despre cunoașterea lui Dumnezeu* se structurează pe trei capitole. Primul este intitulat Influența teologiei trinitare a Sfântului Grigorie asupra gândirii creștine ulterioare și tratează Învățătura despre cunoașterea lui Dumnezeu la ceilalți Părinți Capadocieni și la Sfântul Ioan Gură de Aur. În subcapitolul al doilea ne propunem să scoatem în evidență Contribuția Părinților Capadocieni la formularea dogmei trinitare și roadele ei pentru viața creștină. În ultimul subcapitol am abordat tema referitoare la actualitatea gândirii teologice a Sfinților Trei Ierarhi la început de mileniu trei.

³⁴ Anton I. Adămuț, *Op. cit.*, p. 274-275.

CONCLUZII

În această lucrare vrem să subliniem rolul pe l-a avut Sfântul Grigorie în gnoseologia patristică. Putem spune că Sfântul Grigorie de Nazianz a căpătat pe drept cuvânt supranumele de „Teologul” *par excellence* al Ortodoxiei ecumenice, deoarece el *nu* este doar un teolog al vederii lui Dumnezeu, ci un teolog al Teologiei, care are în centru teoptia (adică vederea lui Dumnezeu), căreia i-au fost părtași mai înainte și Profeții și Apostolii.

Marele Ierarh capadocian stabilește cel dintâi raporturile dintre Persoanele Sfintei Treimi și specificul fiecăreia dintre ele: Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt au în comun ființa, necrearea și dumnezeirea: Fiul și Duhul Sfânt au în comun faptul că sunt din Tatăl.³⁵

Părinții Capadocieni înțelegeau Trinitatea în termenii unei monarhii divine. În cadrul acestei monarhii, Tatăl este sursa și cauza existenței Fiului și a Duhului și recunoscut ca monarhul divin. În rolul exclusiv al Tatălui – de sursă și cauză- stă și faptul că persoanele divine rămân distincte.³⁶

Divinitatea rămâne o monarhie în care *arché* este Tatăl. Persoana Tatălui este aceea care constituie Divinitatea în unicitatea și comuniunea ei. Astfel, *ousia* este punctul de referință comun al comuniunii divine, fără a fi înțeles ca substanță comună.³⁷

Koinōnia divină este exprimată prin ireductibilitatea fiecărui *hypostasis* la *ousia*. Conceptul care controlează particularul în termenul de *hypostasis* permite conceptului de divinitate diferențiată să fie adus la un nivel superior de rafinament. Ireductibilitatea celor doi termeni în înțelegerea capadocienilor aduce claritate reaserțiunii ontologice a lui *ousia* în termeni de *koinōnia*.³⁸

³⁵ Răzvan Fibișan, *Contribuția Triadologică a Sfântului Grigorie de Nazianz*, în AB, 2014, nr. 7-9, p. 89.

³⁶ Nigel Rostock, *Two Different Gods or Two Types of Unity? A Critical Response to Zizioulas' Presentation of 'The Father as Cause' with Reference to the Cappadocian Fathers and Augustine*, în „New Blackfriars”, vol. 91, nr. 1033 (2010), published by Wiley, p. 325.

³⁷ Paul M. Collins, *Trinitarian Theology, West and East, Karl Barth, the Cappadocian Fathers and John Zizioulas*, Oxford University Press, New York, 2001, p. 165.

³⁸ *Ibidem*.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Izvoare

a) biblice:

1. *** *Biblia sau Sfânta Scriptură*, EIB, București, 1988;
2. *** *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ed. jubiliară a Sfântului Sinod, EIB, București, 2001.
3. *** *Septuaginta*, 6 vol., coord. și trad. din gr. de Cristian Bădiliță, Edit. Polirom, Iași, 2004-2006.

b) opere ale Sfântului Grigorie Teologul:

4. Ale Celui între Sfinți Părintelui nostru Grigorie de Nazianz, *Cele cinci cuvântări teologice*, trad. din limba greacă, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Edit. Anastasia, București, 1993;
5. Barbel, J., *Gregor von Nazianz, Die fünf Theologischen Reden: Text und Übersetzung mit Einleitung und Kommentar*, Testimonia, vol. III, Düsseldorf, 1963;
6. Grégoire de Nazianze, *Discours 20*, în SC, vol. 270, introduction, texte critique, traduction et notes par Justin Mossay, Les Édition du Cerf, Bd. de Latour-Maubourg, Paris, 1980;
7. Grégoire de Nazianze, *Discours 27-31 (Discours théologiques)*, în SC, vol. 250, introduction, texte critique, traduction et notes par Paul Gallay, avec la collaboration de Maurice Jourjon, Les Editions du Cerf, Paris, 1978;
8. J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, Series Graeca, Paris, 1857-1866, vol. 36-37;
9. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvântări teologice*, trad. din limba greacă: Pr. Gh. Tilea și Nicolae Barbu, precedate de Viața Sf. Grigorie Teologul alcătuită de Pr. Grigorie (sec. VIII), trad. N. Donos, Edit. Herald, București;

10. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvântări teologice (cinci cuvântări despre Dumnezeu)*, trad. din limba greacă, cuvânt înainte și note de Gheorghe Tilea, Edit. Herald, București, 2008;
11. Sf. Grigorie Teologul, *Cuvântări*, ed. a doua adăugită și revizuită, trad. din limba elină de drd. Călin Popescu, Editura de suflet, București, 2013;
12. Moreschini, Claudio, *Gregorio Nazianzeno: I Cinque Discorsi Teologici*, Colona di Testi Patristici, 58, Roma, 1986;

c) alte scrieri patristice:

13. Diadoh al Foticeii, *Cuvânt ascetic 7*, în *Filocalia*, vol. I, trad. din grecește, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, EIB, București, 2008;
14. Eusebius Hieronymus Stridonensis, *De viris illustibus*, http://www.khazarzarskeptik.net/books/hieronyn/viris_l.htm, accesat 17.12.2016. 7:39 P.M.
15. Gregory of Nyssa, *The Life of Moses*, Book II, Classics of Western Spirituality, translation, introduction and notes by Abraham J. Malherbe and Everett Ferguson, preface by John Meyendorf, Paulist Press, New-York-Ramsey-Toronto, 1978;
16. Sf. Grigorie de Nyssa, *Cuvântarea despre Sfântul Duh împotriva pnevmatomahilor Macedoneni*, trad. din greacă de Ana Maria Barbu, în ST, nr. 5-6 (1993);
17. Idem, *Tâlcuire amănunțită la Cântarea Cântărilor*, în *Scrieri. Partea întâia*, în PSB, vol. 29, trad. Pr. Prof. Dumitru Stăniloae și Pr. Ion Buga, note de Pr. D. Stăniloae, indice Pr. Ion Buga, EIB, București, 1982;
18. Sf. Ioan Gură de Aur, *Cuvântarea V*, în *Cuvântări împotriva anomeilor. Către iudei*, trad. din limba greacă veche și note de Pr. Dumitru Fecioru, EIB, București, 2007;
19. Sf. Ioan Hrisostom, *Comentariile sau explicarea epistolei I către Corinteni*, trad. din limba elină, ediția de Oxonia, 1847, de Arhim. Teodosie Athanasiu, București, Atelierele grafice SOCEC&Co, 1908;
20. St. John Chrisostom, *On the incomprehensible nature of God*, în *The Fathers of the Church. A New Translation*, translated by Paul W. Harkins, The Catholic

- University of America Press, Washington D.C., 1984;
21. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Ambigua. Tâlcuiri ale unor locuri cu multe și adânci înțelesuri din Sfinții Dionisie Areopagitul și Grigorie Teologul*, în PSB, vol. 80, trad. din grecește, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, EIB, București, 1983;
 22. Socrate, *Istoria bisericească*, IV, 26, în PG, vol. 67;
 23. Socrates, surnamed Scholasticus, or the Advocate, *The Ecclesiastical History*, translated from the Greek: with some accounts of the author, and notes selected from Valesius, London, Henry S. Bohn York Street, Convent Garden, 1853;
 24. Sozomen, *Istoria bisericească*, VI, 17, P.G. vol. 67;
 25. Teodoret Episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, III, 25, în vol. *Scrieri. Partea a doua*, în PSB, vol. 44, trad. Pr. Vasile Sibiescu, EIB, București, 1995.
 26. Sf. Vasile cel Mare, *Epistola 234*, în *Scrieri. Partea a treia*, în PSB, vol. 12, trad. introducere, note și indici de Pr. Constantin Cornițescu și Pr. Teodor Bodogae, EIB, București, 1988;
 27. Idem, *Scrieri dogmatice și exegetice, Contra lui Eunomie* (PSB, Serie nouă), trad. din limba greacă de ierom. Policarp Pârvuloiu și Pr. Dumitru Fecioru, revizuirea traducerii realizată de Pr. Dumitru Fecioru, Adrian Muraru și Ierom. Policarp Pârvuloiu, studii introductive: Ierom. Policarp Pârvuloiu, Edit. Basilica, București, 2011;
 28. Idem, *Scrieri*, Partea a treia, în PSB, vol. 12, trad., introducere, note și indici de Pr. Constantin Cornițescu și Pr. Teodor Bodogae, EIB, București, 1988.

II. Enciclopedii, lexicoane, dicționare, manuale universitare

29. Bria, Ioan, *Dicționar de teologie ortodoxă A-Z*, EIB, București, ²1994.
30. Coman, Pr. Prof. Ioan G., *Patrologie. Manual pentru uzul studenților Institutelor Teologice*, E.I.B.M.B.O.R., București, 1956.
31. Idem, *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Dervent, 2000.
32. Davy, Marie-Madeleine, *Enciclopedia Doctrinelor Mistice*, 4 vol., trad. Olimpia Berca, Edit. Amarcord, Timișoara, 1997-2000.

33. Rus, Remus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Edit. Lidia, București, 2002.
34. Špidlík, Tomáš, *La Spiritualité de l'Orient chrétienne. Manuel systématique*, coll. „Orientalia Christiana Analecta”, vol. 206, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1978.

III. Lucrări în volum

a) în limba română:

35. Adămuț, Anton I., *Literatură și Filosofie Creștină, sec. I-VIII*, vol. I, *Cuvânt înainte* de Gheorghe Vlăduțescu, Edit. Fides, Iași, 1997.
36. Berger, Ieromonah Calinic, *Teognosia – sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*, trad. ieromonah Nectarie (Daraban), Edit. Deisis, Sibiu, 2014;
37. Bernardi, Jean, *Grigorie de Nazianz. Teologul și epoca sa (330-390)*, trad. Cristian Pop. Cu o selecție a *Poemelor autobiografice* în traducerea diac. Ioan I. Ică Jr., Edit. Deisis, Sibiu, 2002.
38. Bobrinskoy, Pr. Boris, *Taina Preasfintei Treimi*, trad. Măriuca și Adrian Alexandrescu, EIB, București, 2005;
39. Bulgakov, Serghei, *Lumina neinserată. Contemplație și reflecții metafizice*, trad. Elena Drăgușin, Edit. Anastasia, București, 1999;
40. Campenhausen, Hans Freiherr von, *Părinții greci ai Bisericii*, trad. din germană de Maria-Magdalena Anghelescu, Edit. Humanitas, colecția *Înțelepciune și credință*, București, 2005.
41. Călugăr, Diac. Dumitru, *Grigorie de Nazianz*, în volumul său *Sfinți și Părinți ai Bisericii*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhiecezane, colecția *Popasuri duhovnicești*, nr. 7, 1936;
42. Chifăr, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. I, Sibiu, Edit. Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2007;
43. Claude-Larchet, Jean, *Teologia energiilor dumnezeiești. De la origini până la Sfântul Ioan Damaschin*, Edit. Basilica, București, 2016;
44. Coman, Pr. Ioan G., *Geniul Sfântului Grigorie de Nazianz*, Institutul Român de Bizantinologie, nr. 3, București, 1937, 62 p; republicat în ST, nr. 4-6 (1994).

45. Idem, *Probleme de filosofie și literatură patristică*, EIB, București, 1995;
46. Evdokimov, Paul, *Cunoașterea lui Dumnezeu în tradiția răsăriteană*, trad., prefață și note de Pr. Vasile Răducă, Edit. Humanitas, București, 2013;
47. Idem, *Prezența Duhului Sfânt în Tradiția Ortodoxă*, trad., prefață și note de Pr. Vasile Răducă, Edit. Anastasia, București, 1995;
48. Farmer, David Hugh, *Grigorie din Nazianz*, în lucrarea sa: *Dicționar al Sfinților*, trad. Mihai C. Udina și Elena Burlacu, Edit. Univers Enciclopedic, București, 1999;
49. Gabor, Pr. Adrian, *Biserica și stat în timpul lui Teodosie cel Mare*, Edit. Bizantină, București, 2004;
50. Gouvalis, Arhim. Daniil, „Părinte Grigorie”. *Fapte minunate din viața Sfântului Grigorie Teologul*, în volumul său: *Mirarea supranaturalului*, trad. din limba greacă de prof. Sorina Munteanu, Edit. Bunavestire, Bacău, f.a.
51. Iordăchescu, Pr. Cicerone, *Istoria vechii literaturi creștine*, ed. a II-a, vol. II, Edit. Moldova, Iași, 1996.
52. Loichiță, Vasile, *Sfântul Grigorie de Nazianz – Din teo- și christologia sa*, în volum: *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului 1905-1955. La împlinirea a cincizeci de ani de activitate bisericească*, Sibiu, 1956;
53. Lossky, Vladimir, *Introducere în teologia ortodoxă*, trad. Remus Rus, EIB, București, 1994;
54. Idem, *Vederea lui Dumnezeu*, trad. Maria Cornelia Oros, studiu introductiv de diac. Ioan I. Ică Jr. Edit. Deisis, Sibiu, 1995;
55. Idem, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, Prefață de Pr. Dumitru Stăniloae, Studiu introductiv și trad. din franceză de Pr. Vasile Răducă, Edit. Humanitas, București, 2010;
56. Matei, Horia C., *O istorie a lumii antice*, Edit. Universitas, Chișinău, 1993.
57. Matsoukas, Nikolaos A., *Istoria filosofiei bizantine*, trad. Pr. Constantin Coman și Nicușor Deciu, Edit. Bizantină, București, 2011.
58. McGuckin, John A., *Sfântul Grigorie de Nazianz: o biografie intelectuală*, trad. Adrian Podaru, Edit. Renașterea, Cluj-Napoca, 2013.
59. Meyendorff, John, *Teologia bizantină: tendințe istorice și teme doctrinare*, ed. a II-a, revizuită, trad. din limba engleză și cuvânt înainte de Pr. Alexandru Stan, Edit. Nemira, București, 2013;

60. Meredith S. J., Anthony, *Capadocienii*, trad. Pr. Constantin Jinga, Edit. Σοφία, București, 2008.
61. Montanelli, Indro, *Roma. O istorie inedită*, trad. George Miciacio, Edit. Artemis, București, 1995.
62. Moreschini, Claudio, Norelli, Enrico, *Capadocienii. Vasile, Grigorie de Nazianz și Grigorie de Nissa*, în volumul lor: *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine. II. De la Conciliul de la Niceea până la începuturile Evului Mediu*, tom. 1, trad. Elena Caraboi, Doina Cernica, Emanuela Stoleriu și Dana Zămosteanu, Edit. Polirom, Iași, 2004.
63. Nicodim, Episcop, *Semințe evanghelice pentru ogorul Domnului*, vol. X, partea a II-a, Edit. Tipografiei Sfintei Mănăstiri Neamț, 1934.
64. Papadopoulos, Stylianos, *Vulturul rănit. Viața Sfântului Grigorie Teologul*, Edit. Bizantină, București, 2002.
65. Popescu, Pr. Dumitru, *Teologie și cultură*, EIB, București, 1993;
66. Rămureanu, Pr. Ioan, *Istoria bisericească universală. Manual pentru Seminariile teologice*, EIB, București, 2004.
67. Runcan, Nechita, *Istoria literaturii patristice din perioada sinoadelor ecumenice*, vol. I, Edit. Vasiliana '98, Iași, 2009.
68. Idem, *Repere istorice în dezvoltarea creștinismului până la Constantin cel Mare*, Edit. Pim, Iași, 2008.
69. Stăniloae, Pr. Dumitru, „Învățătura despre Sfânta Treime în scrierea Sfântului Vasile *Contra lui Eunomie*”, în vol. *Sfântul Vasile cel Mare*, EIB, București, 1980;
70. Idem, *Spiritualitatea ortodoxă. Ascetica și mistica*, EIB, București, 1992;
71. Idem, *Teologia dogmatică ortodoxă*, ed. a IV-a, vol. I, EIB, București, 2010;
72. Vatopedinul, Monahul Iosif, *Cuviosul Iosif Isihastul*, ed. a treia, trad. din limba greacă de Ieroschim. Ștefan Nuțescu, Schitu Lacu – Sfântul Munte, Edit. Evanghelismos, București, 2008;
73. Vlachos, Mitropolitul Nafpaktosului Ieròtheos, *Dogmatica empirică a Bisericii Ortodoxe Sobornicești*, după învățăturile prin viu grai ale Părintelui Ioannis Romanides, vol. I (Dogmă – Morală – Revelație), trad. Tatiana Petrache, Edit. Doxologia, Iași, 2014.

74. Idem, *Dogmatica empirică a Bisericii Ortodoxe Sobornicești*, după învățăturile prin viu grai ale Părintelui Ioannis Romanides, Volumul II, Presentare critică, trad. din limba greacă de Tatiana Petrache și Mănăstirea Diaconești, Doxologia, Iași, 2017;
75. Idem, *Știu un om întru Hristos: starețul Sofronie, isihastul și teologul*, ed. a doua, revăzută și adăugită, trad. Ieromonah Teofan Munteanu, Edit. Sophia, București, 2013.

b) în limbi străine:

76. Altaner, Berthold, *Patrologie*, Freiburg im Breisgau, 1938, Herder & Co. G.M.B.H. Verlagsbuchhandlung.
77. Argárate, Pablo, *Gregory of Nazianzus's Oration 31 on the Holy Spirit*, în *The Ecumenical Legacy of the Cappadocians*, edited by Nicu Dumitrașcu, 2016, Palgrave Macmillan;
78. Ayres, Lewis and Andrew Radde-Gallwitz, *Basil of Caesarea*, în *Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity*, vol. I, Edited by Lloyd P. Gerson, Cambridge University Press, 2010;
79. Bareille, J., *Oeuvres completes de Saint Jean Chrysostome*, tome II, Paris, 1865, text grec și trad. franceză;
80. Bardenhewer, Otto, *Geshichte der altkirchlichen Literatur*, III, Band, Auflage 1882;
81. Idem, *Patrology. The lives and works of the Fathers of the Church*, translated from the second edition by Thomas J. Shahan, D.D., Freiburg im Breisgau and St. Louis, M.O., 1908, B. Herder Publisher to the holy apostolic see, Berlin, Karlsruhe, Munich, Strassburg, Vienna.
82. Beely, Christopher A., *Gregory of Nazianzus on the Trinity and the Knowledge of God. In Your Light We Shall See Light*, Oxford University Press, New York, 2008;
83. Idem, *Gregory of Nazianzus: Trinitarian Theology. Spirituality and Pastoral Theory*, lucrare de doctorat, Oxford University Press;
84. Bowersock, G.W., *Julian the Apostate, Classical life and letters*, Harvard University Press, 1997.

85. Chadwick, Henry, *The Church in Ancient Society. From Galilee to Gregory the Great*, Oxford University Press, New York, 2001.
86. Clark, Gillian, *Christian and Roman Society*, Cambridge University Press, New York, 2004.
87. Collins, Paul M., *Trinitarian Theology, West and East, Karl Barth, the Cappadocian Fathers and John Zizioulas*, Oxford University Press, New York, 2001;
88. Corrigan, Kevin, *Οὐσία and ὑπόστασις in the Trinitarian Theology of the Cappadocian Fathers: Basil and Gregory of Nyssa*, Zeitschrift für Antikes Christentum, vol. 12, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2008;
89. Daley, S.J., Brian E., *Gregory of Nazianzus*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York, 2006;
90. Forlin Patrucco, Marcella, *Bishops and Monks in Late Antique Society*, Zeitschrift für Antikes Christentum, Dec. 2004, vol. 8, no. 2.
91. Gallay, Paul, *La vie de Saint Grégoire de Nazianz*, Paris, Emmanuel Vite, 1943.
92. Graumann, Thomas, *The Conduct of Theology and „Fathers“ of the Church*, in *A Companion to Late Antiquity*, edited by Philip Rousseau with the assistance of Juthe Raithel, Wiley Blackwell Publishing Ltd., 2009.
93. Hefele, Charles, *History of the councils of the Church*, vol. 2, Books For the Ages, Ages Software Abany, ORUSA. Version 10, 1997.
94. Jashi, Zurab, *Theology of Nazianzus's Trinitarian Theology*, disertație, Departament of Theology and Religion, University of Durham, 2010;
95. Kelly, J.N.D., *Early Christian Doctrines*, Fourth edition, Adam & Charles Black, London, 1968.
96. Loraux, Nicole, *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*, Zone Books, New York, 2006;
97. Ludlow, Morwenna, *Gregory of Nyssa. Ancient and Post(modern)*, Oxford University Press, New York, 2007;
98. Mossay, Justin, *Nazianze et les Grégoire. Réflexions d'un helléniste retraité*, Edition Safran, Bruxelles, 2009;
99. Norris, Frederick W., *Gregory Nazianzen's Doctrine of Jesus Christ*, lucrare de doctorat, Yale University, 1970, New Haven, Connecticut;

100. Quasten, J., *Patrology*, III, vol. III: *The Golden Age of Greek Patristic Literature*, The Newman Press, Utrecht/Antwerp; Westminster, Maryland, 1962;
101. Raddle-Gallwitz, Andrew, *Basil of Caesarea, Gregory of Nyssa, and the Transformation of Divine Simplicity*, Oxford University Press, New-York, 2009;
102. Rousseau, Philip, *Basil of Caesarea*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1994;
103. Špidlík, Thomas S.J., *Saint Grégoire de Nazianze. Introduction à l'étude de sa doctrine spirituelle*, Pont. Institutum Orientalium, Roma, 1971.
104. Stead, Christopher, *Divine Substance*, Oxford At the Clarendon Press, 1977.
105. Sterk, Andrea, *Renouncing the World Yet Leading the Church. The Monk-Bishop in Late Antiquity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2004.
106. Tixeront, J., *A Handbook of patrology*, second edition, authorized translation, based upon the fourth french edition, B. Herder Book Co., 17 Louth Broadway, St. Louis, Mo. and 68, Great Russel St., London, W.C., 1923.
107. Trigg, Joseph W., *Knowing God in the Theological Orations of Gregory of Nazianzus; The Heritage of Origen*, în *God in Early Christian Thought*, Edited by Andrew B. McGowan, Brian E. Daley SJ & Timothy J. Gaden, Essays in Memory of Lloyd G. Patterson, Supplements to VCh, Volume 94, Brill, Leiden-Boston, 2009;
108. Turcescu, Lucian, *Divine Persons in Gregory of Nyssa: La Bible dans la construction de son discours. Actes du Colloque de Paris, 9-10 février 2007*, Collection des Études Augustiniennes, Serie Antiquité – 184, Institut d'Études Augustiniennes, Paris, 2008;
109. Idem, *Gregory of Nyssa and the Concept of Divine Persons*, Oxford University Press, 2005;
110. Weiss, Hugo, *Die grossen Kappadozier Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa als Exegeten. Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese*, Braunsberg, A. Martens, 1872;

IV. Studii și articole

a) în limba română:

111. Băbuș, Arhim Grigorie, *Cele cinci Cuvântări teologice ale Sfântului Grigorie Teologul*, în MO, X (1958), nr. 7-8.
112. Benga, Pr. Daniel, *Sfântul Grigorie Teologul – „Adus-am, Doamne, Treimea în Roma cea nouă*, în studiul său: *Întâlnirea dintre istorie și eshaton în teologia și viața Sfinților Trei Ierarhi*, în ST, 2006, nr. 1;
113. Brătan, Pr. Ilie D., *Sfântul Grigorie de Nazianz, dascăl ortodox*, în MO, 1976, nr. 7-8;
114. Bria, Pr. Ion, *Hristologia Sfântului Grigorie de Nazianz*, în O, 1960, nr. 2;
115. Bodogae, Pr. Teodor, *Actualitatea mesajului Sfinților Trei Ierarhi*, în MB, 1978, nr. 1-3;
116. Idem, *Teolog și teologie după Sfântul Grigorie de Nazianz*, în GB, 1958, nr. 1-2;
117. Idem, *Teologie și Biserică la Sfinții Trei Ierarhi*, în ST, 1971, nr. 1-2;
118. Carebia, Adrian, *Distincția dintre persoană și natură în polemica Sfântului Grigorie de Nazianz cu Apolinarie*, în MO, LVI (2004), nr. 1-4;
119. Coman, Pr. Ioan G., *Elementele demonstrației în tratatul „Despre Sfântul Duh” al Sfântului Vasile cel Mare*, în ST, 1964, nr. 5-6;
120. Idem, *Studiile universitare ale Părinților Capadocieni*, în ST, VII (1955), nr. 9-10.
121. Cristescu, Pr. Grigorie, *Sfântul Grigorie Teologul*, în ST, 1932, nr. 2;
122. Idem, *Teologia trinitară patristică în Răsărit și Apus după secolul al IV-lea*, în Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (Serie Nouă), Teologie, tomul IX, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2004;
123. Drăgulin, Pr. Gheorghe, *Doctrina trinitară a Sfântului Vasile cel Mare în discuțiile teologice contemporane*, în GB, 1979, nr. 5-6;
124. Erbiceanu, C., *Sfântul Grigorie Nazianzanul supranumit și Teologul*, în BOR, 1885, nr. 2;
125. Fibișan, Răzvan, *Contribuția Triadologică a Sfântului Grigorie de Nazianz*, în AB, 2014, nr. 7-9;
126. Ică, Diac. Ioan I., *Teologie și teologi după Sfântul Grigorie de Nazianz*, în MA, 1989, nr. 1;

127. Micle, Protos. Veniamin, *Sfântul Grigorie Teologul, propovăduitor al cuvântului lui Dumnezeu*, în GB, 1976, nr. 1-2;
128. Negoită, Pr. Ilie D., *Învățătura despre Sfântul Duh la Sfântul Grigorie de Nazianz*, în GB, 1968, nr. 9-10;
129. Papadopoulos, Stylianos, *Sfântul Grigorie de Nazianz sau «Teologul»*, trad. Diac. Ilie Frăcea, în GB, nr. 1-3;
130. Popescu, Adrian N., *Sinteză teologică gregoriană*, în GB, 1982, nr. 1-3;
131. P(opescu), M(ihai), *Grigorie de Nazianz ca teolog*, în BOR, 1903, nr. 8;
132. Popescu, Mihai, *Sfântul Grigorie de Nazianz și învățătura sa*, în BOR, 1904-1905, nr. 10;
133. Rămureanu, Pr. Ioan, *Alegerea Sfântului Grigorie de Nazianz ca episcop al Bisericii de Constantinopol și președinte al Sinodului*, studiul său: *Sinodul al doilea Ecumenic de la Constantinopol (381), 1600 de ani de la întrunirea lui*, în O, XXXIII (1981), nr. 3.
134. Sava, Diac. Marin, *Profilul teologului după Sfântul Grigorie de Nazianz*, în ST, 1969, nr. 5-6;
135. Sârbu, Pr. Corneliu, *Sfinții Vasile, Grigorie și Ioan, îndrumători ai teologiei actuale*, în MA, 1973, nr. 1-2;
136. Stănescu, Nicolae V., *Teologie și Viață la Sfântul Grigorie de Nazianz*, în MO, 1962, nr. 1-2;
137. Stăniloae, Pr. Dumitru, *Cunoașterea lui Dumnezeu la Sfântul Ioan Gură de Aur*, în O, 1957, nr. 4;
138. Idem, *Studentii și preoția. Pomenind pe Sfântul Grigorie Teologul*, în RT, 1932, nr. 1;
139. Sterea, Pr. Tache, *Actualitatea gândirii teologice a Sfinților Trei Ierarhi la sfârșit de mileniu*, în ST, 1999, nr. 1-2;
140. Telea, Marius, *Învățătura Sfântului Grigorie de Nazianz despre cele două firi din persoana lui Iisus Hristos*, în AB, 2002, nr. 4-6;
141. Valdman, Pr. D., *Vechea organizare a Bisericii și sinodul I ecumenic*, <http://www.crestinortodox.ro/drept-bisericesc/vechea-organizare-bisericii-sinodul-i-ecumenic-69952.html> (28.11.2016, accesat 11:58);
142. Zamfir, Pr. Gh., *Contribuția Sfinților Trei Ierarhi la formularea dogmei trinitare*, în MO, 1999, nr. 1-2;

b) în limbi străine:

143. Andemicael, Awet, „My Lord, My Partner: The Theology of the Theologian” în *Gregory of Nazianzus's Theological Orations*, în „Glossolalia” nr. 2.1 (January 2010);
144. Artemi, Eirini, *The Definition of Term „Theologos” in the Twentieth Oration of Gregory Nazianzus*, în „Journal of Social Philosophy Research, 2014, 2 (2), Seiknow Publications Ltd;
145. Awad, Najeb G., *Between subordination and Koinōnia: Toward a new reading of the Cappadocian Theology*, în „Modern Theology”, 23: 2 April 2007;
146. Barnes, Michel René, *Eunomius of Cyzicus and Gregory of Nyssa: Two Traditions of transcendent causality*, în VCh, vol. 52, Koninklijke Brill NV, Leiden, 1998;
147. Beely, Christopher A., *Divine Causality and the Monarchy of God the Father in Gregory of Nazianzus*, în „Harvard Theological Review”, no 100: 2 (2007);
148. Idem, *The Holy Spirit in the Capadocians; Past and Present*, în „Modern Theology”, 26: 1 January 2010, Blachwell Publishing Ltd.;
149. Idem, *The Holy Spirit in Gregory Nazianzen, the pneumatology of Oration 31*, în lucrarea *God in Early Christian Thought. Essays in Memory of Lloyd G. Patterson*, Supplements to VCh, volume 94, Brill, Leiden-Boston, 2009;
150. Blowers, Paul M., *Maximus the Confessor, Gregory of Nyssa, and the concept of "Perpetual Progress"*, în VCh, nr. 46 (1992), E.J. Brill, Leiden;
151. Bowersock, G.W., *From Emperor to Bishop: The Self-Conscious Transformation of Political Power in the Fourth Century A.D.*, Classical Philosophy, vol. 81, no. 4 (oct. 1986), published by The University of Chicago Press, <http://www.jstor.org/stable/269978> Accesat: 31.01.2011, 14:22;
152. Butakov, Pavel, *Relations in the trinitarian reality: two approaches*, în ΣΚΟΛΗ, vol. 8 (2), 2014;
153. Cross, Richard, *Gregory of Nyssa on universals*, în VCh, vol. 56, Kninklijke Brill NV, Leiden, 2002;
154. Delcogliano, Mark, *Basil of Caesarea's Anti-Eunomian Theory of Names, Christian Theology and Late-Antique Philosophy in the Fourth Century Trinitarian Controversy*, in Suprements to VCh, volume 103, Brill, Leiden

Boston, 2010;

155. Fulford, B., '*One Commixture of Light*': *Rethinking some Modern Uses and Critiques of Gregory of Nazianzus on the Unity and Equality of the Divine Persons*, în „International Journal of Systematic Theology”, nr. 11 (2009), p. 14. Disponibil online la adresa: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.14682400.2008.00381.x/abstract>, Accesat la 23.01.2018, ora 16:20;
156. Geijon, Albert Kees, *Divine Infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria*, în VCh, vol. 59, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2005;
157. Godet, Paul, *Grégoire de Nazianze (Saint)*, art. în *Dictionnaire de théologie catholique*, t. VI-e, II-e partie, Paris, 1924, col. 1842-1843;
158. Gourgouris, Stathis, *Political Theology as Monarchical Thought*, în „Constellations”, Volume 22, No. 2 (2016), John Wiley & Sons Ltd;
159. Kariatlis, Philip, "*What then? Is the Spirit God? Certainly!*" *St. Gregory's Teaching on the Holy Spirit as the basis of the World's Salvation*, în "Phronema", vol. 26(2), 2011, p. 88;
160. Kopecek, Thomas A., *The Social Class of the Cappadocian Fathers* în „Church History”, vol. 42, no. 4 (Dec.)/1973, Cambridge University Press, <http://www.jstor.org/stable/3164966>, accesat 13.03.2016, 14:08 UTC;
161. Kustas, George L., „Saint Basil and the Rhetorical Tradition” în lucrarea *Basil of Caesarea, Christian, Humanist, Ascetic, A Sixteen-Hundred Anniversary Symposium, Part One*, edited by Paul Johnathan Jedwick, Pontifical Institute of Medieval Studies, 59 Queen's Park Crescent East, Toronto Ontario, Printed by Universa, Wettren, Belgium, 1981;
162. Laird, Martin, *Gregory of Nyssa and the Mysticism of Darkness: A Reconsideration*, în „Journal of Religion”, vol. 79, nr. 4 (1999), The University of Chicago Press;
163. Limberis, Vasiliki, „*Religion*” as the CIPHER for Identity: *The Cases of emperor Julian, Libanius and Gregory Nazianzus*, în „The Harvard Theological Review”, vol. 93, nr. 4 (Oct. 2000), Cambridge University Press (on behalf of Harvard Divinity);
164. Maslow, Boris, „The Limits of Platonism. Gregory of Nazianzus and the

- Invention of theōsis" în *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 52 (2012);
165. Maspero, Giulio, *The Fire, the Kingdom and the Glory: The Creator Spirit And The Intra-Trinitarian Procession in the Aversus Macedonianos of Gregory Of Nyssa*, în *Gregory of Nyssa: The Minor Treatises on Trinitarian Theology and Apollinarism*, seria: VCh Supplements, vol. 106. 2011;
 166. McGuckin, John A., *Gregory of Nazianzus*, în *The Chambridge History of Philosophy in late Antiquity*, vol. I, Edited by Lloyd P. Gerson, Cambridge University Press, 2010;
 167. Meesters, Albert C., *The Cappadocians and their Trinitarian conceptions of God*, în „Neue Zeitschrift für Systematicische Theologie Und Religionsphilosophie”, nr. 54 (4) (2012);
 168. Meredith, Anthony, *Gregory of Nyssa*, în *The Cambridge History of Philosophy in late Antiquity*, vol. I, Edited by Lloyd P. Gerson, Cambridge University Press, 2010;
 169. Moreschini, Claudio, *Il Platonismo Cristiano di Gregorio Nazianzeno*, în *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa: Classe di Lettere e Filosofia, Serie III*, vol. 4, No. 4 (1974), publicat de Scuola Normale Superiore;
 170. Mortley, R., *From Word to Silence, The Way of Negation, Christian and Greek*, vol. II, *Theophaneia* 31, Bonn, 1986;
 171. Mosley, David Russell, *The Deyfing Trinity: How Gregory Nazianzen and Augustine of Hippo Use Deification to Explain the Trinity*, în „Studia Patristica” LXXII (2014), Peeters Publisher;
 172. Norris, Frederick W., *Faith gives fullness to reasoning, The Five Theological Orations of Gregory Nazianzen*, Introduction and commentary by Frederick W. Norris, Translation by Lionel Wickham and Frederick Williams, în *Supplements to VCh*, volume XIII, EJ. Brill, Leiden, New York, Köln, 1991;
 173. Idem, *Gregory the Theologian*, în „Pro Ecclesia”, vol. II, no. 4;
 174. Idem, *Of Thorns and Roses: The Logic of Belief in Gregory Nazianzen*, în „Church History”, vol. 53, no. 4 (Dec., 1984);
 175. Idem, *The Authenticity of Gregory Nazianzen's Five Theological Orations*, în „VCh 39 (1985), E.J. Brill, Leiden;
 176. Idem, *The Tetragrammaton in Gregory Nazianzen (Or.30, 17)*, în VCh 43

- (1989) E.J. Brill, Leiden;
177. Raddle-Gallwitz, Andrew, *The Holy Spirit as Agent, not Activity: Origen's Argument with Modalism and its Afterlife in Didymus, Eunomius, and Gregory of Nazianzus*, în VCh, nr. 65 (2011), Koninklijke Brill NV, Leiden;
 178. Rist, John M., *Basil's Neoplatonism*, în lucrarea *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteenthundred Anniversary Symposium*, Part One, Edited by Paul Jonathan Fedwick. 2 vols. p. xlv + 716. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1981;
 179. Rostock, Nigel, *Two Different Gods or Two Types of Unity? A Critical Response to Zizioulas' Presentation of 'The Father as Cause' with Reference to the Cappadocian Fathers and Augustine*, în „New Blackfriars”, vol. 91, nr. 1033 (2010), published by Wiley;
 180. Rousse, Jacques, *Grégoire de Nazianze (Saint)*, în *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, Paris, 1967, col. 961-969;
 181. Shepardson, Christine, *Defining the Boundaries of Orthodoxy: Eunomius in the Anti-Jewish Polemic of his Cappadocian Opponents*, în „Church History”, vol. 76, no. 4 (Dec, 2007), publicat de Cambridge University Press;
 182. Snee, Rochelle, *Grigory Nazianzen's Anastasia Church > Arianism, the Goths and Hagiography*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, <http://www.jstor.org/stable/1291782>, accesat 13.03.2016, 13:39 UTC;
 183. Stramara Jr., Daniel F., *Gregory of Nyssa's Terminology for Trinitarian Perichoresis*, în VCh, vol. 52, Koninklijke Brill NV, Leiden, 1998;
 184. Torrance, Alexis, *Precedents for Palama's Essence-Energies Theology in the Cappadocian Fathers* în VCh, nr. 63 (2009);
 185. Turcescu, Lucian, *Prosōpon and Hypostasis in Basil of Caesarea's Against Eunomious and the Epistles*, in VCh, nr. 51, Koninklijke, Brill N.V., Leiden, 1997;
 186. Van Dam, Reymond, *Self-Representation in the Will of Gregory of Nazianzus*, în „The Journal of Theological Studies”, New Series, vol. 46, nr. 1 (Aprilie, 1995), Oxford University Press;
 187. Ware, Kallistos, *God Hidden and Revealed. The Apophatic Way and the Essence – Energies Distinction*, în „Eastern Church Review”, 7;

188. Weijenborg, Reinoud, *Les cinq Discours théologiques attribués à Grégoire de Nazianze, en partie œuvre de Maxime Héron le Cynique, alias Evagre le Pontique d'Antioche*, în „Antonianum” nr. 48 (1973);
189. Whittaker, John, *Proclus, Procopius, Psellus and the Scholia on Gregory Nazianzen*, VCh 29 (1975);
190. Zachhuber, Johannes, *Human Nature in Gregory of Nyssa: Philosophical Background and Theological Significance*, Supplements of VCh, vol. 46, Leiden, Boston, Cologne: Brill, 2000;
191. Zizioulas, John, „On Being a Person. Towards an Ontology of Personhood”, în *Persons, Divine and Human. King's College essays in theological anthropology*, edited by Christoph Schwöbel and Colin E. Gunton, Edingburg: T&T Clark, 1991;

V. Cărți pe care le-am consultat

192. Balca, Diac. Nicolae, *Istoria filosofiei antice*, EIB, București, 1982.
193. Bardy, G., *Littérature grecque chrétienne*, Paris, 1927.
194. Blackburn, Simon, *Dicționar de Filosofie*, coll. „Oxford”, trad. Cătălina Iricinschi, Laurian Sabin Kertesz, Liliana Torres, Mihaela Czobor, Edit. Univers Enciclopedic, București, 1999.
195. Brehier, Emil, *Histoire de la philosophie*, I, fasc. 2, P.U.F, Paris, 1967.
196. Cayre, F., *Precis de Patrologie. Histoire et doctrine des peres et des docteurs de l'Eglise*, t. I, Paris, 1927.
197. Coman, Pr. I. Gh., *Patrologie*, vol. I-III, EIB, București, 1984, 1985, 1988.
198. Didier, Julia, *Dicționar de Filosofie*, Colecția Larousse, trad. Leonard Gavrilu, Edit. Univers Enciclopedic, București, 1999.
199. Farrugia, S. J.; Eduard, G., *Dicționarul enciclopedic al Răsăritului creștin*, trad. Adrian Popescu, Edit. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2005.
200. Ionescu, Pr. Răzvan; Lemeni, Adrian, *Dicționar de teologie ortodoxă și știință*, Edit. Curtea Veche, București, 2009.
201. Mircea, Pr. Ioan, *Dicționar al Noului Testament*, EIB, București, 1995.
202. Moreschini, Claudio, *Istoria filosofiei patristice*, trad. Alexandra-Maria Cheșcu, Edit. Polirom, Iași, 2009.

203. Moreschini, Claudio și Norelli, Enrico, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine. De la Conciliul de la Niceea până la începuturile Evului Mediu*, vol. II (1+2), trad. Elena Caraboi, Hanibal Stănciulescu, Edit. Polirom, Iași, 2004.
204. Pătrașcu, Gheorghe, *Patrologie și Patristică. Secolele I-IV*, vol. I, Edit. Serafica, Roman, 2006.
205. Vlăduțescu, Gheorghe, *Filosofia în Grecia Veche*, Edit. Albatros, București, 1984.
206. Idem, *Filosofia primelor secole creștine*, Edit. Enciclopedică, București, 1995.
207. Idem, *Enciclopedia filosofiei grecești*, Edit. Paideia, București, 2001.
208. Voicu, Arhid. Constantin, *Patrologie*, vol. II, Edit. Basilica, București, 2009.
209. Windelband, Wilhelm *Istoria filosofiei grecești*, trad. Tudor D. Ștefănescu, Edit. Moldova, Iași, 1995.